

Van baljurk tot priesterkleed

Achtergronden bij

*'Wat in het openbaar niet kon,
werd achter gesloten deuren gecompenseerd'*

Twee robes ajustée met overkleed en tablier, ca. 1765 | Bron: Kunstmuseum Den Haag.

Door de eeuwen heen zijn liturgische gewaden vereerd in de Katholieke Kerk. Kostbare materialen en verfijnde technieken werden gebruikt om God te eren en om indruk te maken op de kerkgangers. Na een grote tentoonstelling over middeleeuwse gewaden in 2015, is dit najaar in Museum Catharijneconvent in Utrecht een tentoonstelling over zeventiende- en achttiende-eeuwse katholieke liturgische gewaden te zien: *Fashion for God*. Pracht en praal staan centraal in de tentoonstelling en tegelijkertijd is er aandacht voor de gewaden als getuigen van de kerkgeschiedenis en als uitdrukking van de identiteit van de dragers, makers en schenkers van de gewaden. Pim Arts, conservator bij Museum Catharijneconvent, geeft een historisch overzicht over deze ontwikkeling voor de lezers van *Impressie*.

Tekst: Pim Arts | **Beeld:** Museum Catharijneconvent, Kunstmuseum Den Haag

'Fashion for God'

Hoewel in grote delen van Europa Contrareformatie, barok (ca. 1600-1750) en rococo (ca. 1730-1760) in deze eeuwen de esthetische standaard bepaalden, werden katholieke kerken in de Nederlandse Republiek vanaf circa 1580 door de nieuwe protestantse overheersing ondergronds gedwongen en - althans voor het oog van de buitenwereld - tot matigheid gedwongen. Dit betekende geenszins dat de gewaden sober of bescheiden werden, integendeel: wat in het openbaar niet kon, werd achter gesloten deuren gecompenseerd. De katholieken hielden hun gemeenschap in leven in de hoop dat hun rechten spoedig zouden worden hersteld. Het verleden bood houvast en rechtvaardiging voor hun bestaansrecht. In de vormgeving van de katholieke paramenten (zowel de gewaden als de textiele altaaraccessoires) kwam dit tot uiting in het voortzetten van de middeleeuwse borduurtraditie.

Kloppen

Terwijl in de Republiek professionele borduurateliers volledig gerund werden door mannen, was het opmerkelijk dat het vooral katholieke vrouwen waren die de paramenten produceerden: kloppen (ook wel 'klopjes') genoemd. Dit waren vrouwen die een religieuze invulling aan hun leven wilden geven, maar niet konden intreden in het klooster, omdat dat in de Republiek verboden was. Op artistiek zeer hoog niveau en met zeer hoge kwaliteit gouddraad en zijde maakten zij gewaden voor de schuilkerken. De kloppengemeenschap in Haarlem, de 'Maagden van den Hoeck', was al vroeg goed georganiseerd en vervaardigde vele paramenten.

Om het bestaansrecht van de Katholieke Kerk in de Republiek te rechtvaardigen werd de nadruk gelegd op heiligen als Willibrordus en Bonifatius (de stichters van de Kerk in de lage landen) en werd het borduurwerk op kazuifels uitgevoerd in een middeleeuwse stijl. De afbeeldingen zelf kwamen echter niet zelden van contemporaine prenten. Dit laat zien dat de kloppen zeer goed op de hoogte waren van de hedendaagse kunst. Daarnaast legden zij ook nadruk op vrouwelijke heiligen en bijbelscenes met Maria. Zo creëerden zij een centrale rol voor de vrouw in de liturgie, en wel aan het altaar, op het prominentste onderdeel van de mis: het kazuifel.

Friccie met Rome

De Katholieke Kerk was in de Republiek niet toegestaan, wat enige sociale onrust veroorzaakte, maar ook de verstandhouding tussen de katholieken in Nederland en Rome verliep niet altijd soepel. De paus zag de Republiek als missiegebied en stelde dat de 'Hollandse Zending' niet een volwaardige kerkprovincie was. In plaats van een bisschop stelde de paus daarom een apostolisch vicaris aan voor de Republiek. Een gedeelte van de katholieken in Nederland voelde zich hierdoor niet erkend en als stil protest werden er door de Maagden van den Hoeck voor verschillende apostolisch vicarissen toch bisschopsgewaden vervaardigd. →

Wit kazuifel en mijter van vierstel voor bisschop Philippus Rovenius. Vervaardigd door de Maagden van den Hoeck, Haarlem, ca. 1628-1641, met textiel uit Zuid-Europa, ca. 1600 | **Bron:** Museum Catharijneconvent, BMH t127a | **Fotograaf:** Ruben de Heer.

Blauwe koorkap, ca. 1765, uit oud-katholieke kerk van de HH. Jacobus en Augustinus in Amsterdam. Blauw was geen liturgische kleur, maar omdat in de 18e eeuw blauw nu eenmaal in de mode was, werd de kleur uiteindelijk toch vaak gebruikt.

De bisschoppelijke gewaden, mét mijters, van Philippus Rovenius (1571-1654) (zie fotos's p.9) en Boudewijn Catz (1601-1663) zijn bewaard en zijn in *Fashion for God* te zien.

Als na de Tachtigjarige Oorlog in 1648 blijkt dat de Republiek niet op korte termijn weer katholiek zou worden, was het niet langer zinvol om in de stijl van de gewaden langer vast te houden aan het verleden. De deur werd opengezet om mee te gaan met de internationale baroktrend. Afbeeldingen van heiligen en bijbelscènes werden steeds vaker vervangen door bonte, geborduurde bloemen: compleet met fruit en insecten waren het soms ware stillevens. Maar de nieuwe politieke realiteit opende ook de

importmogelijkheden uit de Zuidelijke Nederlanden, waar paramenten in een door Peter Paul Rubens geïnspireerde stijl vandaan kwamen.

Franse stijl

Met het wisselen van de eeuw, treedt ook een nieuwe tijd aan. De mode in Europa wordt door het Franse hof van Lodewijk XIV bepaald: borduurwerk is grotendeels verdwenen en is vervangen door zijden stoffen met ingeweven bloemenpatronen. Tegelijkertijd ontwikkelt zich een gebruik dat welgestelde dames hun zijden japonnen schenken of nalaten aan kerken, zodat deze er gewaden van kunnen maken. Dit gebruik bepaalde vanaf 1700 de vormgeving

van de paramenten. In een zijden *robe à la française* zat al snel dertien meter zijde: dat is veel, maar niet voldoende als er een hele set gewaden van gemaakt moest worden: koorkap, kazuifel, twee dalmatieken, plus nog de vele accessoires, zoals stola's en kelkvela. Soms werd er dus een kleinere set gemaakt, maar soms werden ook twee zijden stoffen gecombineerd. Het resultaat was dat priesters voorgingen in een mis terwijl ze uiterst modieus gekleed waren, in kostbare modestoffen met bloemen-, kant- en fantasiepatronen en opmerkelijke kleurcombinaties.

Met de ogen van nu is dat misschien opmerkelijk, maar in achttiende-eeuwse ogen deden heren- en damesmode qua kleur en materiaal niet per se voor elkaar onder. Dat de Kerk ook stoffen in ontvangst nam die niet binnen de vastgestelde liturgische kleuren vielen, laat zien dat daar soms ook losser mee omgegaan werd. Blauw was bijvoorbeeld een echte modekleur in de achttiende-eeuwse Republiek en dus werden ook relatief veel blauwe japonnen aan de Kerk geschonken. Waarschijnlijk werden deze dan gebruikt voor vieringen op Maria-feestdagen.

'Als resultaat gingen de 18^e eeuwse priesters uiterst modieus gekleed'

Schenken met een hoger doel

De paramenten die van dergelijke japonnen zijn gemaakt, bieden veel informatie over de oorspronkelijke stukken. In combinatie met oude inventarissen van kerken en testamenten van overledenen kunnen bovendien soms zelfs bestaande gewaden herleid worden tot achttiende-eeuwse schenkers.

Wat deze dames motiveerde, is vaak gissen. Het lezen van missen werd soms als voorwaarde gesteld in een testament, en dus zal de zorg om het eigen zielenheil een belangrijke beweegreden zijn geweest. Tegelijkertijd kan niet worden uitgesloten dat met een dergelijke schenking, de schenker ook de herinnering aan zichzelf levend wilde houden. Zeker als een japon bij leven geschonken werd, zullen de kerkgangers vol bewondering hebben opgemerkt dat het kazuifel van de pastoor was gemaakt van de japon van één van hun medeparochianen

Roze koorkap, ca. 1775. Zijde, goudgalon, goudfranje, 111 x 700 cm (zoom). Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena | **Fotograaf:** Ruben de Heer.

Details van de koorkappen (op p. 10). Vouwen, naden en stikgaatjes geven aan dat de zijden stoffen eerder gebruikt zijn | **Fotograaf:** Pim Arts.

die met hen in de kerk zat. Net als met het kloppen-borduurwerk uit de zeventiende eeuw, komt er op deze manier een opvallende, vrouwelijke representatie in het hart van de katholieke liturgie dat altijd een puur mannelijke aangelegenheid is geweest.

Het Utrechts Schisma van 1723

Niet alleen op mode- en paramentengebied veranderde er veel in de achttiende eeuw. De frictie tussen katholieken in de Republiek onderling, die in de vroege zeventiende eeuw al bestond, nam gestaag toe. In 1723 leidde dit ertoe dat een gedeelte van deze katholieken zonder toestemming van Rome toch overging tot het benoemen van een aartsbisschop van Utrecht: Cornelis Steenoven (1662-1725), die sinds 1719 al de vicaris was. Dit leidde niet alleen tot excommunicatie van alle betrokkenen en daarmee ook tot een schisma in de Katholieke Kerk in Nederland: de Rooms-Katholieke Kerk en de Oud-Katholieke Kerk (zoals deze zich later zou gaan noemen) bestaan vanaf dat moment naast elkaar. Ook deze belangrijke gebeurtenis wordt in de tentoonstelling aan de hand van paramenten verteld: het kazuifel dat Steenoven bij zijn wijding in 1724 droeg is te zien, net als het kelkvelum dat tijdens de mis gebruikt werd.

Bewaard voor de toekomst

Dat er nog relatief veel kerkgewaden uit de zeventiende en achttiende eeuw vandaag de dag bewaard zijn gebleven

is absoluut geen vanzelfsprekendheid. Al gedurende de negentiende eeuw zag men in dat middeleeuwse gewaden bijzonder waren en bovendien konden deze in de tijd van de neogotiek (1840-1914) op extra belangstelling rekenen. Deze stijl was een halve eeuw eerder in Engeland ontstaan maar kwam pas na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 ook in katholiek Nederland in de mode. Hierdoor nam de belangstelling voor barok- en rococogewaden af. In groten getale werden deze afgedankt toen voor de vele nieuwe neogotische kerken nieuwe kerkgewaden werden gemaakt in een bijpassende pseudo-middeleeuwse stijl. Deze trend bleef echter grotendeels voorbehouden

aan de Rooms-Katholieke Kerk, want de Oud-Katholieke Kerk liet de neogotiek nagenoeg geheel aan zich voorbij gaan. Dat was te modern in de ogen van deze gemeenschap en bovendien was er toen waarschijnlijk ook niet veel geld om nieuwe kerken of gewaden te laten maken. Op deze manier zijn dus juist in de Oud-Katholieke Kerk heel veel textielschatten uit de zeventiende en achttiende eeuw bewaard gebleven. ¶

Nu te zien

Fashion for God is nog **t/m 21 januari 2024** te zien in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Bij de tentoonstelling verschijnen een Nederlandse (ISBN 9789462625075) en een Engelse (ISBN 9789462625082) catalogus.

Op de tentoonstelling zijn hoogtepunten uit de collectie van Museum Catharijneconvent te zien, maar ook topstukken uit Nederlandse kerken: adembenemend mooi borduurwerk uit de zeventiende eeuw en prachtige, kleurrijke bloemetjesgewaden uit de achttiende eeuw. De combinatie van liturgische gewaden met achttiende-eeuwse baljurken laat duidelijk zien dat er sprake is van *Fashion for God*.

Het ontwerp van de tentoonstelling is in handen van *MAISON the FAUX* en de expositie sluit af met een spectaculaire hemelse balzaal.

Tentoonstelling *Fashion for God* in Museum Catharijneconvent | **Fotograaf:** Cindy Bakker